

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙ-ПІКІРІ

Жармұхамбетова Э.Т., Елкей Н.Н.

Халқымызда «елдің атын – ер шығарады, ердің атын – ел шығарады» де-ген қанатты сөз бар. Ел арасында «дала ұстазы» атанған ағартушы Ыбырай Ал-тынсариннің жарқын педагогтік жолынан бастау алған Ахмет Байтұрсынұлы, Спандияр Көбеев, Мұхамеджан Сералин, Қайнекей Жармағанбетов, Асқар За-карин, Әмір Қанапин, Бекет Өтетілеуовтар «қараңғы қазақ көгіне» білім нәрі-мен жарық шашқан жұлдыздар шоғырын құрады. Олар халыққа оқу – білім үй-ретуде өлшеусіз еңбек сіңірген, Халық-ағарту ісін жаңа белеске көтерген бір-туар тұлғалар еді. Солардың арасынан, Ұлт мектебін қалыптастыруда аянбай еңбек еткен, қазақ әліппесінің Атасы атанған Ахмет Байтұрсынұлын ерекше ат-ар едім.

Сталиндік репрессия жылдары жазықсыз құрбан болған Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының ояну дәуірінде өзінің саяси-қоғамдық ой-пікірін біл-діре білген, ғұмырының көбін әлемдік мәдениетке өзіндік үлес қосқан арыстың бірі. Қиын қыстау, тар жол тайғақ кешуде, ел тағдырын ойлай жүре, қалың бұ-қараға ақыл айтып, сыннан өткізіп жіберетін көкірегі ояу, көреген азаматтар қай кезде де болған. Елге аға болу – асқан ақылдылықтың жемісі. Сталиндік зобалаңға ұшыраған ұлдарын да халқымыз ұмытпай, ұрпағына солардың қадір-қасиетін сыбырлап жүріп-ақ ұқтырған.

Дана бабамыз өзінің шығармалары арқылы ұлт тағдырының келешегі ту-ралы орынды қозғайды. Оны біз ақынның мына бір шумақ өлеңінен анық аңға-рамыз:

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтұғын мен емес бір күнгісін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, өкінбеймін,
Ел бір күншіл, менікі ертеңгі үшін!

Ұлы ағартушының артына қалдырған мол мұрасы келешек ұрпақ үшін бір төбе. Оның жазған әрбір шығармаларында терең мағыналы мән, философиялық ой жатыр.

Ол қалдырған мұраны таразылай, сараптай, талдай келе айтарымыз – Ахаң айналыспаған саясаттың да ғылымның да саласы жоқ. Білім беру ісін жол-ға қою, бұхара халықтың саяси сауаттылығын ашу, қазақ тілін ғылыми тұрғы-дан зерттеу, әдебиет саласындағы пайымдауы, мемлекеттік құрылыс жөніндегі пікірлері осы күнге дейін өзінің өзектілігін жойған жоқ.

Ахмет Байтұрсынұлы тарих ғылымына арнап шығарма жазбаса да көсем-сөздік мақалаларының бірінде *«Сөздің ең ұлысы, ең сипат-*

тысы – тарих», – деп, оған үлкен баға береді [1,28 б.]. Тарихты жасайтын – халық. Тарихтың күн-ділікті қоғам өмірінде алатын орнын, онда болып жатқан түрлі оқиғаларды наси-хаттауда – баспасөздің алатын орны ерекше. XX ғасырда қазақ қоғамында зор рөл атқарған тарихи «Айқап», «Қазақстан», «Қазақ» газеттері болды. Соңғы аталған «Қазақ» газетінің тарихы, оның ұйымдастырылуы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының есеімен тығыз байланысты. Бұл газеттерде сол заманғы халық өмірі, тарихи оқиғалар, қоғамдық ой-пікірлер жан-жақты жазылып келді.

1913 жылдан Қазақстандағы азаттық қозғалысының «Қазақ» газетінің қызметіне байланысты жаңа кезеңі басталады. Газет Орынборда басылып, ал-ғашқыда 3 мың данамен шықты. Бұл ол уақыт үшін тіптен көп таралым еді [2,162 б.].

Оның редакторы А.Байтұрсынов болып, төңірегіне дарынды қазақ жур-налистері мен жазушыларының тұтас бір саңлақ тобы жиналды. Олардың арасында Ә.Бөкейханов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов және басқалар бар. Оппозициялық газет бола отырып «Қазақ» қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға аз үлес қосқан жоқ, өз дәуірінің көкейкесті мәселе-лерін көтерді, ағартушылық идеяларын насихаттады, қозғалыстың және бола-шақ «Алаш» партиясының баспа органы болды. Жарияланымдардың отаршы-лдыққа қарсы сипаты өкімет органдарының наразылығын туғызды. 1913-1916 жылдардың өн бойында газет 26 рет жабылды, ал А.Байтұрсыновтың өзі әлде-неше мәрте тұтқындалды [3].

«Озғандарға жету керек, жеткендерден озу керек» деп, алдына нақты мақ-сат қойып жарыққа шыққан «Қазақ» газеті ұлтты Алаш ұранына топтастырып, дамытуды ойлады. Ағартушылықтың жан-жақты болуын жақтады. «Милләт-тің» қазаққа түсінікті «жұрт», «ұлт», «алаш» нұсқаларын актив қолданысқа тү-сірді. Түрік ұлыстарының көзсіз тіртұтастануы емес жеке-дара мықты болып, ортақ мүдде бойынша бірігуін қолдады. Осы орайда, А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда: «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды», – деген тоқтамға келді. Газет шығысы-мен, Петербордан С.Жанайдарұлы, Б.Есімханұлы, Ы.Оразалыұлы, Ғ.Жұмабекұлы, М.Поштайұлы, М.Шоқай (барлығы 6 адам) атынан жолданған хатта: «Қазақта қаламменен жәрдем беретұғын мұсылманша оқы-

ған құрбыларымыз бір нәрсе жазғанда, басқа араб, парсы, ноғай қандастарымыздың тілдерін ор-ынсыз көп кірістірмей, өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазып тұрса», – деп айтылған өтініш – осы басылымның негізгі ұстанымы болды [4, 42 б.]. Осы бір дерек арқылы біз Ұлт көсемдерінің сол қиын-қыстау күндер де отаршылдық азабын тарта жүрсе де қазақ тілінің жай-күйін алға тартып отырғандығын ай-қын аңғарамыз. Ал, сол данышпан бабаларымыздан бастау алып, «айта-айта жауыр» болған тіл мәселесі ол кезді былай қойғанда, қазіргі Тәуелсіздік алған шақта да өз шешімін таба алмай келе жатқандығы ақиқат.

Бәле-жала отына күйіп, кесапат күйе жағылып, ұзақ жылдар шыңырау түбіне тасталып, уақыт құмы тұншықтырған Ахаңның мол мұрасы қайта құру қуатымен тіріліп, бүгінгі ұрпаққа жол тартты. Оның тағдыры – қиын, бірақ кісі қызығарлық тағдыр. Ғұмыры – ащы арманға толы, алайда адамға өнеге боларлық ғұмыр. Біз енді ғана таныса бастадық, әлі танып болғанымыз жоқ.

Қалайда халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жол-дарын іздеген ақын айналып келгенде, ұлы Абай тапқан соқпақ, орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсынады. Бұрынғы ескіер-тегі, химия үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма мысал арқылы, көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен И.А.Крылов туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен 1909 жылы Петербургтен бастырып шығарды.

Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұғымды идея, үшінші жағынан, қазақ тұрмысына ет-жақын суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді халық-тың төл дүниесіндей етіп жіберді. Алуан-алуан ойға жетелейтін «Қайырымды түлкі», «Ала қойлар», «Үлес», «Қартайған арыстан», «Өгіз бен бақа», «Қайыр-шы мен қыдыр», «Ат пен есек» мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдай-ларды мегзейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен сарындас әуездер, тағы-лымды, ғибратты тұжырымдар мол орын алған. Аудармашы негізгі түпнұсқа тексіне орайластырып, көркем ойға ой, суретке сурет қосып, пікірді ұштап, жа-ңа сарын – әуез қосып отырады [4,7 б.].

Бұрын емеурін, ишара, мегзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» кі-табында ашық, анық, дәлді, нақты айтылады. Мұнда Ахметтің өз басынан кеш-кен қиын-қыстау күндер, ауыр жолдар, қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық, бірта-

лай өлеңдерге арқау болады; ел тағдыры, халық қамы, бостандық арманы – бас-ты сарын.

«Маса» кітабына енген өлеңдерде жеке бастың мұң-шері, тұрмыс-салт су-реті емес, негізінен әлеуметтік, қоғамдық ойлар, азаматтық идеялар айтылады. Өзін-өзі күйттеген, байлық үшін, мансап үшін ар-абыройын сатқан «жақсылы-ғы өз басынан артылмаған», «бос бел-беу, босаң туған бозбала», «бір тойғанын ар қылмаған шалдар», «қайырсыз кеше сараң байлар», «мәз болып құр түймеге жарқылдаған оқығандар» сыналады. «Туысыма», «Досыма хат», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Көк есектерге», «Жұртыма», «Қарқаралы қаласына» өлеңдерінде ұлы Абай сатирасын еске түсіретін сарындар, ойлар, образдар бар. «Анама хат», «Жауға түскен жан сөзі» – қорлық-зомбылыққа мойымаған, бостандық, еркіндік жолында бәріне көнген қайратты ерлер тұлғасын мүсіндеген жырлар [6].

Сонымен, аса ірі халық қайраткері, ағартушы-ұстаз, ғұлама ғалым, көр-некті ақын, жалынды публицист, қазақ тілі білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы ірі түрколог, этнограф, ғажайып сыншы, композитор-музыкант екенін енді танып отырған бабамыздың күреске толы өмірі мен мол мұрасына там-тұмдап үнілген сайын оның қуатты тұлғасы зорайып, еңсесі биіктеп бара жатқанға ұқсайды.

Қорыта келгенде, осы мақаламды академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев-тың қазақ тарихын кезеңдестірудегі «Отаршылдық бұғауында» атты ҮІІ-ші та-рихи белесіндегі: «ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. бірінші ширегінде Шоқан, Абай, Ыбырай озық елдер қатарынан қалыспауға, білімге шақырса, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсын, Міржақып Дулат, Әлихан Ермек, Жақып Ақпай, Мұстафа Шоқай, Мұхамеджан Тынышпай, Мағжан Жұмабай, Мұхамеджан Се-ралы сияқты Алаштың туын көтерген реформатор ұлдар ұлттың санасын оятты, елім деп еңіреді, халық деп қайысты, құрығы ұзын ақ патшамен де, билікке та-ласқан даукес большевиктермен де сайысты. Демократиялық күрес әдісімен са-яси және мәдени автономия үшін күресті. Ғасыр басында «Көзінді аш, оян, қа-зақ, көтер басты» – деп басаталатын Міржақып Дулаттың «Оян қазағы» күрес әліппесіне айналды.

Сол шақта қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі Ахмет Байтұрсынның:

Қазағым елім!
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қамауда жаның.

Аш көзінді оянып! – деген жалынды үндеуі түйсігі бар қазақты дүр сілкіндірді. Халық алдында, Алаш алдында ары таза жандар, ерен еңбегі бар қа-хармандар осылардай-ақ болар!» [7, 6 б.] – деген құдіретті сөздерімен аяқтаған-ды жөн көрдім.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Күзембайұлы А., Әбіл Е. Ахмет Байтұрсынұлы және тарихтану теориясы. // Қазақ тарихы. – 2007. - № 4. шілде – тамыз.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
3. Бұл да сонда. 163 б.
4. Қамзабекұлы Д. «Айқап» және «Қазақ»: азаматтық ұстаным мен елдік мүдде. // Ақиқат. – 2008. – № 2.
5. Қожахметұлы Ж. Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары. // Қазақ. – 2009. – № 52 (461), 25 желтоқсан.
6. Бұл да сонда. 7 б.

7. Қозыбаев М.Қ. Ата тарихы туралы сыр (қазақ халқының тағдыры хақында). // Егемен Қазақстан. – 1992. 3 қазан.

Резюме

В статье авторы на основе тщательного изучения материала по теме с новой позиции освещают богатое наследие А. Байтұрсынова. Достоинство статьи состоит в высокой степени самостоятельности выводов авторов. На основе имеющегося материала авторы убедительно доказывают, что А. Байтұрсынов сыграл первостепенную роль в пробуждении самосознания казахского народа, в его единении, сплочении. Статья проникнута патриотическими идеями.

Conclusion

The article describes the wealthy heritage of A. Baitursynov. Values of article consist of author conclusion about this problem. The author proved that A. Baitursynov played first and foremost role of self-consciousness waking the Kazakh people, in his unity and cohesion. The work is filled of patriotism's ideas.

КРИЗИС РЕЖИМА НИКОЛАЕ ЧАУШЕСКУ В РУМЫНИИ В КОНЦЕ 1980-г. XX ВЕКА

Биргибаева З.К.

До конца 80-х годов XX в. Румыния оставалась одной из наименее развитых социалистических стран Восточной Европы, находящейся под гнетом диктаторского режима

Николае Чаушеску, которого часто сравнивали с легендарным борцом против османского ига Владом Цепешем, больше известном во всем мире под литературно-фольклорном именем графа Дракулы.

Последний акт румынской драмы наступил в декабре 1989 года, когда Н. Чаушеску отдал приказ расстрелять выступление жителей Тимишоары, протестовавших против депортации местного протестантского священника. Выступая на митинге в Бухаресте, Чаушеску пытался свалить вину за кровавую расправу на западные спецслужбы, которые якобы организовали этот бунт, но остановить развитие народно-демократической революции это уже не смогло. В результате массовых выступлений трудящихся, которые были подавлены с невиданной жестокостью, в Тимишоаре погибли 72 человека, в Бухаресте – 48. Сотни людей были ранены и арестованы службой безопасности «Секуритае». Эти события сыграли роль детонатора и привели к взрыву.

В течение нескольких дней революционные выступления охватили всю страну и привели к новым жертвам. 22 декабря 1989 г. на улицы Бухареста и других городов Румынии вышли сотни тысяч жителей, требовавших отставки политического руководства и проведения социально-экономических и политических реформ в стране. Повсеместно начались столкновения с полицией и работниками службы безопасности.

Характерно, что антикоммунистических лозунгов еще не было, все требовали только отставки президента Н. Чаушеску, демократизации политической жизни и проведения свободных выборов. Напуганный массовыми беспорядками, Н. Чаушеску ввел в стране чрезвычайное положение и мобилизовал все верные ему вооруженные силы, однако инициатива уже полностью перешла в руки восставших. Вскоре диктатор был схвачен и казнен вместе с супругой [1].

Все более и более замыкаясь в узком кругу наиболее преданных «аппаратчиков», Чаушеску устранял любые проявления несогласия со своей политической линией. Лишь после революционных событий 1989 года стало известно о целой сети политических тюрем, о практике ссылки неугодных на принудительные работы.